

هنر تذهیب

یکی از عوامل مهم در جهت دهی خلق آثار هنر اسلامی نقش ممنوعیت تصویر گری در باور اسلامی است این عامل ضمن ایفای نقش اساسی در شکل دهی انتزاعی نقوش و ساده شدن فیگورها و تزئین گرای نقوش گل و گیاه و پرند در رشد هنر خوشنویسی نیز تاثیر به سزایی داشته است هنر خوشنویسی هنری با ارزش و پر ارج در هنر اسلامی است و دربرگیرنده ی محتوای و مفاهیم والای دین مبین اسلام است.

تذهیب نیز شاخه ای دیگر از هنر انتزاعی و تزئینی هنر اسلامی است که در برگیرنده ی مفهومی ماواری در عین زیبایی و کمال است این شاخه ی هنری کمتر به صورت منفرد مورد توجه قرار گرفته و بیشتر در خدمت سایر هنرهای اسلامی است.

نقوش تزئینی در فرهنگ و هنر ایرانی-اسلامی جایگاهی فراتر از زیبایی ظاهری دارد اگر چه زیبا جلوه دادن آثار هنری خود یکی از شاخصه های فهم هنر ایرانی -اسلامی است ولی این هنر از ارزش های والاتری هم برخوردار است. هر نقش فقط رنگ و شکل نیست بلکه معنایی هم دارد. در حقیقت ظاهر هر نقشی در هنر اسلامی در آغاز در حکم دیدن یک معنای نادیدنی و باطنی است.

از آنجا که عنصر جوهر اساسی اسلام قرآن است با برآمدن تمدن اسلامی هنر کتاب سازی رواج یافت و شکوفا شد تذهیب هنر تزئین صفحات کتاب است که هرچند پیش از اسلام در چین و ژاپن و برخی کشورهای اروپایی قرون وسطی سوابق باستانی داشت اما این دین اسلام و مشخصات کتاب قرآن بود که هنر را در سطحی وسیع پروراند و به اوج عظمت رساند تا جایی که اکنون صفحات مذهب و جلدهای طلاکاری شده قرآن زینت بخش موزه های سراسر جهان است.

تذهیب را می توان مجموعه ای از نقش های بدیع و زیبا دانست که نقاشان و مذهبیان برای هر چه زیبا کردن کتاب های مذهبی -علمی- فرهنگی- تاریخی -دیوان اشعار- جنگ های هنری و قطعه های زیبای خط به کار میبرند استادان تذهیب این مجموعه های زیبا را در جای جای کتاب ها به کار می گیرند تا صفحه های زرین ادبیات جاودان و متن های مذهبی سرزمین خود را زیبایی بخشند. بدین ترتیب است که کناره و اطراف صفحه ها با طرح هایی از شاخه ها و بند های اسلیمی -ساقه ی گل ها و برگ های ختایی شاخه های اسلیمی و گل های ختایی و یا بند های اسلیمی و ختایی و...آذین می شوند.

ریتم توازن -قرینگی- تکرار در هم تنیده و هماهنگ فرم ها بدون یکنواختی و ایستایی از ویژگی های بارز هنر تذهیب است. این هنر که ریشه ی ایرانی دارد و پس از اسلام به علت تحریم تصویر جانداران شکل تازه ای به خود گرفت و پیش رفت چشم گیری یافت استفاده از نقوش اسلیمی و ختایی تذهیب در هنرهای ایرانی همچون نقوش کاشی - گچ بری - نقش قالی از همه مهم تر در کتاب باعث بالیدن این هنر شد.

با رواج گل و مرغ در دوره ی قاجار هنرمندان به این هنر تزئینی علاقه ی بیش تری نشان دادند و برای تزئین کتب همراه با تذهیب از این هار نیز بهره می بردند با رواج صنعت چاپ کمرنگ شدن صنعت کتاب تذهیب نیز به کنار گذاشته شد و گل و مرغ و نقوش تزئینی اروپایی جای آن را گرفت و نقوشی که برای ساخت گراورهای چاپی ساده تر و بهتر بودند.

تذهیب ادوار مختلف اسلامی

تذهیب های دوره های مختلف بیان کننده ی حالات و روحيات آن دوره ها هستند. پیشینه آذین و تذهیب در کتاب آرایی ایران به دوره ساسانی می رسد. بعد از نفوذ اسلام در ایران هنر تذهیب در اختیار حکومت های اسلامی و عرب قرار گرفت و هنر اسلامی نام گرفت اگر چه زمانی این هنر از بالندگی فروماند اما مجددا پویایی خود را به دست آورد.

- در سده ی اول و دوم هجری فراوان ترین تزئینات قرآنی حاشیه نوار ماندی بود از طرح های هندسی در هم بافته که در پایان هر سوره و آغاز سوره دیگر کشیده میشد نقش نوارها که اغلب به تقلید از نقوش کاشی یا منسوجات است طرح های گیاهی ندارد اما در بعضی نسخه ها در سر سوره ها نقش مایه های گیاهی دیده می شود مذهب در جایی که سوره ای در وسط یک سطر به پایان می رسید معمولاً با عریض تر کردن طرح نوار تزئینی یا تکرار نوار در دو ردیف فضای خالی را پر میکرد. از نقش مایه های مهم این دوره درخت نخل است که در واقع نقش مایه ای از دوره ساسانی است
- به گزارش "ابن ندیم"، یقطینی، ابراهیم صغیر، ابوموسی بن عمار، ابن سقطی و ابوعبداله خزیمی از جمله مذهبان مشهور سده های نخست هجری بوده اند.

- تذهیب سده چهارم ساده و بی پیرایه

- سده های پنجم و ششم هجری متین و منسجم در دوره سلجوقی مذهبان آرایش قرآن ها - ابزار و ادوات - ظرف ها - بافته ها و بناها را پیش خود ساختند. مذهبان برجسته در سده پنجم هجری عبدالرحمان محمد دامانی شهرت بسیار دارد که آثار برجای مانده از وی نشانگر قدرت قلم او است. در

سده های ششم و هفتم هجری استادانی همچون عبدالعزیز مذهب، زین الدین خطاط، جمال الدین نقاش اصفهانی، فخرالدین حسین بن بدیع، شیخ بدرالدین نقاش، احمد بن ابی نصر عتیق و محمد بن مسعود سرآمد دیگران بودند.

- سده هشتم پرشکوه و نیرومند و مذهبان چیره دست سده های هشتم و نهم و دهم هجری عبارت اند از محمد بن ایبک، حمزه بن محمد علوی، محمد بن محمد علی طوسی، احمد موسی، عبدالوهاب شیرازی، محمد امین خطاط و رضا عباسی (خطاط و نقاش و مذهب مشهور) و خواجه میرک (استاد علم تصویر و تذهیب) و ...
- سده های نهم و دهم ظریف و تجملی هستند در دوره تیموری این هنر به اوج خود رسید و زیباترین آثار تذهیب شده به وجود آمد .
- در سده های یازدهم، دوازدهم و سیزدهم مذهبانی شایسته و نخبه پا به عرصه وجود گذاشتند که بعضی از آنها عبارتند از صالح مذهب، شریف الدین علی مذهب، علی نقی مذهب و علی محمد مذهب نقاش و تذهیب کار شیرین قلم دوره قاجار که غیر از علی محمد تذهیب کار عهد فتحعلی شاه است.
- پوپ: <<سبک تذهیب صفوی پس از سقوط این سلسله ادامه یافت و ویژگی های جدیدی به آن اضافه نشد. رنگ آمیزی نسخه های خطی حدیث درخشانی رنگ طلایی و غنای نقوش هرچه بود به لق لقه افتاد. نوار ابر به تدریج محو شد>> با وجود ضعف تذهیب های دوره زندیه و و اوایل قاجاریه باید گفت که بهترین حاشیه های گل و بوته های رنگین متعلق به همین دوران است در این زمان تذهیب زرین رواج یافت.
- آثار به جا مانده از مکتب مغولی هند که در نوع خود بی مانند است در این واقعیت حکایت دارد که این مکتب تداوم مکتب نقاشی ایران و هند است.
- برخی نسخه های خطی فارسی در کشورهای دیگر کتابت و تزئین شده اند که سبک های غیرایرانی و منحصر به خود داشته اند که از جمله آنها می توان به سبک های هندی، چینی، ترکی، ترکستانی، عربی، مصری، ونیزیو مغربی اشاره کرد.
- در مکتب های مختلف تذهیب نوع و کاربرد رنگ ها و نیز نحوه استقرار نقوش و تنظیم آنها دارای تفاوت هایی است بطور مثال در مکتب بخارا از رنگ های زنگار ، شنگرف، سرنج و سیاه استفاده می شود و حال آنکه در دیگر مکاتب این رنگ ها کاربرد کمتری داشته اند.
- مذهبانی که در دوره صفوی به هند مهاجرت کرده اند بنیان گذار مکتب نقاشی و تذهیب هند شدند.

- در عثمانی هنرمندان مذهب زیادی جلوه نکردند و درخشش کوتاه این هنر به واسطه هنرمندان مهاجر ایرانی به عثمانی بود که واضع مکتب هنری آنجا شدند.

انواع تذهیب

در میان مکاتب مختلف تذهیب که در ادوار مختلف اسلامی به وجود آمد دو نوع برجسته از تذهیب را می توان مورد اشاره قرار داد

۱- تذهیب شانه ای: که بر روی کاغذ ابری صورت می گرفته و مبدع آن (آقا ابوطالب مدرس) از دانشمندان عهد قاجار بوده است.

۲- تذهیب معرق: نقش های اسلیمی -فرنگی -یا نقوش دیگری است که در حاشیه کتاب طراحی می شود و سپس مذهب یا صحاف آن را با شفره (ابزاری آهنین و تیز با سر پهن که جلدسازان در برش چرم از آن استفاده می کردند) بریده و بیرون می آورد. سپس آن را روی کاغذی با رنگ تیره افکنده و آن نقش را از روی این کاغذ جدا کرده بر حاشیه کتاب می چسباند در مرحله بعدی مذهب اطراف آن را مهر زده با زر می نویسد و میان آن را با نقوش مورد نظر طلائندازی می کند. این نوع تذهیب در عهد صفویان از روزگار شاه طهماسب متداول بود و عموماً بر حاشیه نسخه هایی تعبیه می شد که کاغذ آن ها از نوع ختایی و ضخیم بوده و قابلیت پوست کردن را داشته است پس از دوره صفویه این نوع تذهیب از میان رفت و امروزه نیز متروک است.

واژگان و اصلاحات تذهیب

اساس این نقوش بیش تر بر پایه اشکال هندسی بنا شده است چیزی که امروزه به آن نقش می گویند در ابتدا نام ارابسک به آن اطلاق می شده است. در تذهیب هم مثل سایر هنرها واژگانی وجود دارد که برای یک تذهیب کار آگاهی از آن واژگان لازم و ضروری است البته واژگان تذهیب تا حدودی ناشناخته هستند و این امر باعث شده است بعضی از واژگان در کتاب های مختلف معنایی متفاوتی داشته باشند.

اسلیمی: اسلیمی یا اسلامی نقشی است که از گذشته های دور برای آذین بندی ظرف ها -بافته ها و در حجاری ها به کار رفته است و شاید در آن روزگاران نامی خاص داشته است. این نقش ظاهراً "در دوره ی سلجوقی و تیموری به این نام شناخته شد. نقش های اسلیمی عبارتند از گردش ها و پیچ و خم های مدور تکراری اغلب به قرینه و گاه بی قرینه که بیش تر یادآور پیچش ساقه یک گیاه می تواند باشد.

چنگ: حرکت هایی که گرداگرد شاخه های اسلیمی را می گیرد چنگ می گویند. این زائده های چسبیده مانند قارچ هایی هستند که در اطراف شاخه های درختان و ساقه های آن ها می رویند و آن ها را در بر می گیرد.

بند اسلیمی: اسلیمی ها با بندهایی به طرزی بسیار فنی و استادانه به یک دیگر مرتبط می شوند که اصطلاحاً "به آن بند اسلیمی می گویند."

ختایی: از جمله نقش های اساسی هنرهای تزئینی ایرانی است که از ترکیب گل - غنچه و برگ پدید می آید. نقوش ختایی نقش هایی گیاهی و گل و بوته مانند هستند که با ظرافت و نازکی در لابه لای نقوش اسلیمی در حرکت هستند. عمده گل های ختایی عبارتند از گل شاه عباسی یا گل اناری - گل پنبه ای یا برگ مو - گل پروانه ای - گل پنج پروچهار پر و ... که در طبیعت یافت می شوند اما به طریقی قلم هنرمند تغییراتی در فرم اصلی آن پدید آورده است.

لوتوس: که به آن برگ ماهی هم گفته میشود در کنار گل های ختایی به عنوان برگ بزرگ استفاده می شود.

سرلوحه: سرلوحه تزئینی است که در بالای صفحه نخستین کتاب ها ترسیم می شود و در واقع می توان گفت سرلوحه دروازه ورود به نقش گل و برگ ریز و نرمی می شود.

کتیبه: به سرلوحه های کوچکی که در متن آن ها عناوین مختلف کتاب را به رنگ طلایی یا شنگرف و یا سفید می نویسند کتیبه گفته می شود.

دهان اژدر: نقشی است به شکل دهان اژدها ظاهراً این نقش از دوره تیموریان رواج یافته است.

ابرك: دایره های کوچک و به هم پیوسته ای هستند که شکل ابر کوچکی را نمودار می کنند و در کنار صفحه ی کاغذ نقاشی می شوند یا بهتر است بگوییم ابرک ترنج کوچکی است که شباهتی به ابر دارد.

جدول: عبارت است از خطوطی که بر دورتادور صفحه تذهیب به جای گیره چینی ترسیم می کنند جدول کشی گونه های مختلفی دارد.

واگیره: یک قسمت از یک طرح بزرگ است برای مثال اگر بخواهیم شمسه ای را طراحی کنیم اول آن را به چند قسمت تقسیم می کنیم و طرح را در یک قسمت آن که واگیره نام دارد پیاده می کنیم این طرح در قسمت های دیگر تکرار می شود.

محرابی : نوعی نقش تذهیب است که نقش محراب مسجد در بالای طرح ترسیم شده است و انواع گوناگونی دارد. محرابی تصویری- محرابی درختی- محرابی دورنما- محرابی قندیلی - محرابی گل و بوته- محرابی هندسی- محرابی هزارگل.

لچکی: $\frac{1}{2}$ مربع کامل را گویند که از قطر به دو نیم کرده باشند. لچکی را در گوشه های صفحه های تزئین شده و در حاشیه خطوط چلیپا نقاشی می کنند.

ترنج: شکلی چهارگوش - دایره یا بیضی مانند که با نقوش اسلیمی و ختایی (انواع اسلیمی) طرح شده باشد به عبارت دیگر ترنج طرحی بدیع از دایره یا بیضی است که با نقوش اسلیمی و ختایی ترسیم شده است و معمولاً در وسط یک طرح تذهیب قرار می گیرد.

سرترنج: نقوشی است به شکل لوزی کنگره دار که بالا و پایین ترنج رسم می شود.

شمسه: معمولاً " به شکل دایره یا چند ضلعی است که با نقش های اسلیمی و ختایی تزئین می شود و جایگاه آن مانند ترنج در مرکز طرح است و چون خطوطی مانند شعاع های خورشید از اطراف آن پراکنده می شود (شرفه) به آن شمسه می گویند.

شرفه: خطوط نقشه داری هستند که اطراف شمسه های بزرگ طراحی می شوند.

گره: یا نقش گره در تذهیب عبارت است از نقشی منظم که بسیار دقیق رسم می شود به عبارت دیگر طرحی است که با پیچش های درهم و اشکالی گره مانند به یک دیگر متصل می شوند . گاهی اوقات به محل اتصال قسمت های مختلف یک طرح نیز گره می گویند .

تاج: طرحی است در بالای صفحه تذهیب که شکل تاج دارد و به گونه های مختلف است از تمامی یا نیمی از طرح تاج در تزئین سر لوحه کتاب ها استفاده می شود.

نیم تاج: $\frac{1}{2}$ تاج است که در یک صفحه طراحی می شود.

ترصیع: ترصیع در لغت به معنای گوهر نشانیدن است. ترصیع در تذهیب تزئینی است که دو سر لوح در بالا و پایین همراه با دو ستون تذهیب شده در چپ و راست و یک حاشیه کامل تذهیب شده دارد . این نوع تذهیب را ترصیع کامل می گویند. به عبارت دیگر ترصیع عبارت است از تزئین نسخه های خطی با الوانی نظیر شنگرف لاجورد و زنگار.

طلا اندازی از اوایل صفویه متداول شد تکه میان سطور کتاب را برای آن که جلوه و جلال داشته باشد طلا کاری می کردند و آن را طلا اندازی می گفتند. طلائندازی انواع دارد .

جدول کشی: از هنرهای بدیع کتاب جدول کشی است غالبا" در اطراف سطور کتاب و به خصوص اشعار را با زر و سیم و رنگ جدول می کشیدند به طوری که متن از حاشیه جدا می شد و این کار به زیبایی صفحات کتاب می افزود.

حکمت در هنر تذهیب

در این سبک می توانیم مقدمه ظهور فلسفه هنر اسلامی را بیان کنیم موضوعات اساسی در این سبک عناصر گیاهی و طبیعی است که از بخش های متعدد خیال صادر می شود.

همنشینی این هنر با صفحات قرآن و آیات الهی باعث تجلی هر چه بیشتر عرفان در این هنر والا میشود. هنرمند نگارگر ایرانی به منظور طی طریق مراحل رسیدن به کمال مطلوب با بیان رمزگونه اش در تذهیب به وسیله نمادهای ختایی و اسلیمی و گردش دوار شمس ها ، حقیقت عالم قدسی را به تصویر می کشد.

شهاب الدین سهروردی در یکی از نیایش های خود باری تعالی را صاحب دایره عظما می خواند که همه دوایر از آن نشأت می گیرد و همه خطوط به آن نتهی می شود. در تذهیب رنگ ها نیز معنی متعالی می یابند. طلایی رنگ نور و نماد اشراق آگاهی بخش الاهی و مناسب اسم عالم و منور استو در میان رنگ های تذهیب نخستین منزلت را دارد. رنگ آبی نیز بعد از نیمه سده چهارم به تدریج در سرزمین های شرقی جهان اسلام بر رنگ های سبز و سرخ برتری یافت و همتراز طلایی شد و در سرزمین های غربی قلمرو اسلام نیز در مرتبه دوم پس از طلایی ماند.

از نظر سنت گرایان در تذهیب افزون بر نقش و رنگ فضا نیز کارکردی قدسی دارد. فضای دوبعدی این هنر نشان میدهد که هنرمند نه تنها در پی تقلید از عالم جسمانی نبوده بلکه با ساختن بعد متعالی عالم خیال یا صور معلقه را نمایانده است.

هنر تشعیر

تشعیر از لحاظ لغوی از واژه ی شعر گرفته شده است و به معنی موی یا موی افشان است اما در هنر اسلامی به گونه ای از نگارگری گفته می شود که متشکل از طرح های بسیار ظریف حیوانی و گیاهی گاه در ترکیب با

نقوش تجریدی و گاه منبعث شده از نقوش موجودات افسانه ای و اساطیری که منشا آن ها داستان های افسانه ای و اساطیری است مانند ققنوس و اژدها به چشم می خورد. تشعیر نقوش گیاهی یا نقوش تجریدی به دست آمده از نقوش گیاهی است که معمولا با تصاویری از جانوران و انسان ها همراه شده است و در حاشیه های نسخ خطی یا مرقعات با طلا در حواشی کتب خطی رسم می شده است. نقوش تشعیر سازی خطوط غیر منظم است که گاه تصاویر جانوران و بیش تر طیور نیز در آن ها هست.

سابقه ی استفاده از نقوش تشعیر و تزیینات شعر گونه به دوران باستان باز می گردد. استفاده از نقوش حیوانی و گیاهی به صورت های مختلف در آثار هنری گوناگون از قبیل نقوش برجسته - حجاری - قلم زنی - نقوش سفال - نقاشی - پارچه و آثار فلزی و حتی بر روی اسلحه و جنگ افزارها دیده می شود.

در صدر اسلام به دلیل حرمتی که اسلام برای نگارگری موجودات جاندار و مجسمه سازی داشت هنرمندان از نشان دادن آن ها کراهت داشتند و برای مدت کوتاهی یک وقفه ی هنری ایجاد می شود. در اواسط دوره ی اسلامی با رواج نقوش گیاهی استفاده از نقوش جانوری و اساطیری رواج می یابد.

هنر تشعیر سازی یا تشعیر سازان به خلق طرح های طبیعی آشکار می شود و زمینه ی عنوان با نقوش چشم نواز گل و ساقه برگ تزیین می گردد.

با رواج آثار روغنی و به خصوص جلد های روغنی این سبک از تصویر یکی از شیوه های تزیین جلد کتب شد. در روی این نوع جلدها و بر روی بوم مشکی نقاشی تشعیری طلایی - تصویر حیواناتی چون خرگوش - شیر - پلنگ و حیوانات دیگر و یا مناظری از درختان و پرندگان و بعضی مواقع نیز سیمرغ و اژدها خودنمایی می کرد و سطح داخلی این جلد ها معمولا ساده و با بوم زرافشان یا مزین تذهیب شده است.

گاه طرح های تشعیر حاکی از داستان ها و نقل های گذشتگان از داستان های اساطیری و ماورائی است مانند نقش سیمرغ و اژدها که برگرفته از داستان های افسانه ای است که در میان تبادل فرهنگی اندکی تصورات شرق دور و تصویرسازی این موجودات وارد شده است.

برخی دیگر از تصاویر ناشی از تصاویر واقعی از طبیعت که به صورت شعر گونه تصویر می شود.

در تشعیر حاشیه اطراف قاب متن یا تصاویر توسط طراحی های تزیینی از طبیعت انسان و حیوانات انجام می شود و برخی از این طراحی ها شامل حیوانات خاص - واقعی و خیالی هستند که در حال نزاع و حرکت و چرخش در میان فضای دو بعدی دیده می شوند.

تشعیر نقوشی از یک یا دو رنگ است که در حاشیه و سر فصل های برخی کتاب ها و در ودیوار و پرده ها و فضاهای موجود در مجلس سازی ها و پرده های نقاشی ایرانی کشیده می شود و در جلد سازی و قلم دادن سازی و قلم زنی بر روی فلز و نیز خطاطی دیده شده است. نامگذاری انواع تشعیر بیشتر براساس روش ها و فنون و جایگاه ارائه آن است تشعیر دو قسمت دارد.

۱- تشعیر گیاهی یا تشعیر گل و بوته: در تشعیر گیاهی تصاویر بر بالا و پایین برگ ها و گل ها به زر یا رنگ های سفید یا آبی یا مایه اصلی و ته رنگ لاجورد یا سیاه یا گل ماشی و امثال آن بر حواشی کتاب ها کشیده می شود.

۲- تشعیر وحوش: در تشعیر وحوش که بر دو نوع نخجیری و گرفت و گیر است طرح کلی تصاویر و نقوش انواع پرندگان و جانوران زمینی و دریای و اساطیری در ترکیب های خاص متناسب با موضوع اصلی کتاب با کمترین رنگ و به صورت نمادین پدید می آید همچنین تصاویر آسمانی و ابرها و کوه ها و صخره ها در تشعیر دیده می شود موضوع گرفت و گیر و تعقیب و گریز میان حیوانات از رایج ترین موضوعات تشعیر است.

موجودات افسانه ای همچون سیمرغ - اژدها از عناصری هستند که در تشعیر بسیار به کار می روند سیمرغ و اژدها گاه از منظر مثبت و گاه از منظر منفی خود در تشعیرها ترسیم می شوند.

تذهیب در صدر اسلام

در صدر اسلام خلق آثار هنری در بین ایرانیان با لطافت و دقت خاصی انجام می گرفت. این امر در مورد تذهیب و نقاشی کتاب ها نیز رعایت می گردیده است به طوری که قرآن ها دارای فهرست های مذهب سرلوحه ای زرین و نشانه های مرصع در پایان هر آیه بودند.

در قرآن های سده های نخست تذهیب به صورت نوارهای در هم پیچیده به هم بافته یا چند ضلعی و مشبک خودنمایی می کند.

بیش ترین رنگ مورد توجه در این دوره (غیر از طلا) رنگ های شنگرف - لاجورد - فیروزه و ... می باشد.

هنر تزیین کتاب در قرون اولیه ی اسلامی بیشتر بر روی قرآن ها برجای مانده است و به نظر می رسد که در این دوره کتب دیگر کم تر تزیین شده است.

تذهیب دوران سلجوقی

با گسترش فتوح اسلامی در اواخر قرن ۲ مسلمانان کاغذسازی را از مردم سمرقند آموختند و رفته رفته کاغذ جانشین چرم و پوست کردند. در دوره ی سلجوقیان هنر تجلید همراه با تذهیب رونق گرفت و از کاغذ و مقوا در جلدسازی استفاده شد. در دوره ی سلجوقی خط کتابت قرآن هنوز خط کوفی بود اما در عهد سلجوقی خط کوفی ایرانی رشد کرد که به شیوایی خاصی رسید تزئین این خط بر روی کاغذ به مراتب آسان تر بود. در دوره ی سلجوقیان در فن کتاب سازی و کتاب آرایبی دگرگونی هایی پدید آمد از ویژگی های این فن کتاب آرایبی و کتاب سازی این عهد می توان به موارد زیر اشاره کرد.

۱- استفاده از کاغذ به جای پوست است هر چند استفاده از پوست به طور کامل منسوخ نمی گردد.

۲- به کار گرفتن خط نسخ در قرآن های این دوره است که از صدر اسلام وجود داشت.

۳- شکل هایی در تذهیب استفاده می شود بیشتر تر شامل نقش های گیاهی و به خصوص نقوش معروف به اسلیمی است.

۴- در همین عصر هم شاهد تذهیب در لابه لای حروف خطوط و سطرها نیز هستیم.

۵- قطع کتاب از مستطیل افقی به مستطیل عمودی تغییر یافت.

۶- متناسب با تغییر در قطع کتب آرایه ها و تزیینات نسخ نیز تغییر کرد.

۷- هم چنین خط نسخ که در مقایسه با خط کوفی ساده و غیر ترسیمی است رواج یافت و همین ویژگی خط نسخ امکان استفاده از آرایه ها و تزیینات مستقل را فراهم کرد.

۸- قرآن های دوره ی سلجوقی با سرلوح آغاز می شد. این سرلوح ها غالبا " از اشکال در هم آمیخته ی هندسی و ستاره های هشت پر و شش پر تشکیل می یافت.

۹- ابتکار مذهبان دوره ی سلجوقی دورگیری حروف و علامات و حرکات خوش نویسی شده با خطوط دقیق و سنجیده بود.

۱۰- در دوره ی سلجوقی عناصر هندسی بیش تر وارد کار شد.

۱۱- در دوره ی سلجوقی تزیینات گیاهی و به خصوص اسلیمی تحول زیادی یافت و نقوشی نظیر اسلیمی همراه نقوش برگ نخل در سرلوح ها می توان تشخیص داد.

۱۲- دو طرح متداول در تذهیب های دوره سلجوقی ستاره شش گوش و هشت گوش است.

۱۳- رنگ اصلی این دوره زر با زمینه افشان می باشد و از جمله مذهبان به نام این دوره را می توان به نام های عبدالرحمان بن محمد دامغانی -عثمانی بن ورای و محمد بن الحسین الخطیب کرمانی اشاره کرد.

تذهیب ایلخانیان

از زمان اسلام آوردن حاکمان مغول تا پایان سلطنت ایلخانیان هنر تذهیب به تدریج متحول شد. شهرهای مراغه و سلطانیه و بیش از همه تبریز مرکز رواج دوباره ی این هنر بود. در این دوره قرآن های مذهب زیبایی به دستور الجایتو و وزیرانش تحریر و تذهیب شد. تاثیر پسندهای مغولان بر تذهیب و راه یافتن برخی نقش مایه های خاور دور به آن سبب بود که در دوره ی ایلخانی مکتبی نو در نگارگری و تذهیب پدید آید اما جوهره ی هنر اسلامی در آن ها محفوظ ماند.

از قرن ۷ هجری شیوه ای خاص در تذهیب کتاب های شعر و برخی کتاب های مصور پدید آمد که ظرافت و ریز نقشی آن بیش از تذهیب قرآن ها در این دوره بود این شیوه در قرن ۹ هجری با روی کار آمدن تیموریان و حمایت جانشینان تیمور از تذهیب به ویژه در شهر هرات الگوی مناسبی برای تحول تذهیب های قرآنی شد. در حد فاصل دوره ی ایلخانی تا دوره ی تیموری با دو جریان تکاملی در تذهیب ایرانی رو به رو هستیم.

۱- گرایش غربی تحت تاثیر مکتب اول تبریز و بغداد در حوزه ی شهر شیراز رشد و نمو یافت. ۲- در حوزه ی تمدن و فرهنگ خراسان بزرگ شهرهای سمرقند - بخارا و هرات با حمایت شاهزادگان تیموری که در پی شکل گیری خط نستعلیق و زبان ادبیات فارسی به وجود آمد شکوه و عظمت نقوش ایلخانی را به نقوش لطیف و ریز نقش دارای پیچیدگی و ظرافت فراوان تبدیل نمود.

تذهیب قرآن در دوره ی مغول مکان مهمی را دارا بود. خصوصاً" در دوران الجایتو خان. در این دوره صفحات اول قرآن تذهیب و براساس الگوی هندسی تقسیم بندی شده و این اشکال با گردش اسلیمی ها کامل گشته است. کتیبه و شمسه در این دوران رونق یافته و نام بانی کتاب یا کسی که فرمان نوشتن کتاب را داده بود در صفحه اول در شمسه نوشته می شد.

ویژگی های مهم تذهیب در دوره ی مغولان ایلخانی

۱-مهمترین مشخصه ی این دوره تذهیب سایر کتب می باشد. در ادوره های قبل از تذهیب و تزیینات انتزاعی فقط برای تزیین قرآن بهره می بردند به تدریج در نسخه های خطی مصور تذهیب گاه جداگانه و گاه در حاشیه تصاویر مورد استفاده قرار می گرفت

۲-کتاب منافع الحيوان اثر ابن بختیشوع از اولین کتب تذهیب شده دوره ی مغول است.

۳-شمسه آغازین شامل نام سفارش دهنده از سده ی ۷ هجری در صفحه نخست شکل گرفت.

۴-در تذهیب دوره ی ایلخانی استفاده از رنگ و نور قوت تازه ای یافت با جایگزینی رنگ های دیگر با همان نقش و وظیفه به شکل مفصل تر باقی ماند.

۵-رنگ لاجورد همراه با قرمز شنگرفی و در حد کم تری سبز زنگاری کاربرد گسترده ای یافت.

۶-انتخاب رنگ نیز در اواخر دوره ی مغول متناسب با سلیقه ی مغولان تحول یافت و رنگ آبی در کنار قرمز تند و گاه در کنار سبز قرار گرفت.

۷-الهامات و اقتباسات نگارگران و مذهبیان ایرانی از هنر خاور دور به تدریج با ذوق و سلیقه ی ایرانیان آمیخته شد.

هنرتذهیب صفویان

تذهیب دوره ی صفویه محصول هم نشینی شیوه های متفاوت تاریخی و جغرافیایی سراسر ایران است که با گزینش نمونه های خاص در شکل و ساختار تکامل یافت. مرحله ی آغازین کتاب آرای و تزیین نسخه های عصر صفویان از مکتب هرات تاثیر گرفت و تا حدود زیادی عیناً نقل می شد سپس با مهاجرت هنرمندان کارگاه سلطنتی دوره ی تیموری به تبریز با ویژگی های هنری سبک هنرمندان تحت حمایت ترکمنان که زیر نظر صفویان فعالیت می کردند در هم آمیخت. خطوط محقق و ریحان کاربردی هنرمندانه یافت.

مقایسه تذهیب عصر صفویان با تیموری

۱-در فرم تحول چندانی نیافت

۲-بیشتر تغییرات آن در ترکیب بندی رنگی بود

۳- تغییر در میزان استفاده از طلا و لاجورد

۴- دقت و ظرافت در اجرای نقوش تذهیب در دوره ی صفویان کاهش یافت.

۵- درخشش رنگ ها و گوناگونی فام ها در دوره ی صفوی

۶- استفاده از خط نستعلیق و ...

در میانه قرن ۱۱ هجری تلاش هنرمندان جهت افزایش تزیین در حواشی و متن اوج گرفت. عنصر لچکی در تذهیب قطعات چلیپایی نستعلیق تثبیت شد. استفاده از فن متن و حاشیه- استفاده از کاغذ ابروباد- استفاده از حل کاری طلایی - ترکیب اسلیمی و ختایی در یک دیگر و...

نکات و ویژگی های تذهیب عصر صفوی

۱- هنرمندان این دوره هنر اسلیمی را به کمال رساندند

۲- صفحات متعدد تذهیب شده با نقوش اسلیمی و ابرسازی تزیین شده است.

۳- رنگ آبی که معمولا تیره تر از دوره های پیش بود با دورنگ مایه ی طلایی مایل به زرد و مایل به سبز اصلی ترین رنگ های تذهیب در این دوره بود.

۴- تذهیب در این دوره منحصر به صفحات نوشته شده نبود بلکه حواشی دیگر صفحات را نیز در بر می گیرد.

۵- نشانه ها، ترنج و نیم ترنج است

۶- استفاده از سایه روشن و تذهیب معرق

۷- افزایش استفاده از رنگ طلایی چند فام و...

از جمله بزرگترین مذهبان دوره ی صفوی مولانا محمود، میرک مذهب و پسرش قوام الدین مسعود ، مولانا حسن بغدادی، مولانا عبدالله شیرازی، یاری ،مولانا محمد و روزبهان بودند.

از اواخر دوره ی صفویه با درخشش خوش نویسانی نظیر آقا ابراهیم قمی و میرزا احمد نیریزی در خط نسخ و شکل گیری نسخ ایرانی دگرگونی هایی در تذهیب مصاحف نیز رخ داد که در حقیقت نطفه شیوه تذهیب زندیه و قاجاریه بود.

روزبهان شیرازی خوش نویس و مذهب دوره ی صفوی که شیوه ی قرآن نگاری و تزیین او معرف کامل تزیین و تذهیب دوره ی صفوی است.

هنر تذهیب زندیان

در پی اوج گیری و تکامل خط شکسته نستعلیق در دوره ی زندیه و رکود خط نستعلیق و نسخ در کتاب آرای و تزیینی نسخه های این دوره از نظر اندازه و شکل کوچکتر می شود. به همین دلیل تذهیب های ظریف و ریز مرسوم می شود اما به شدت از دقت در اجرا کاسته می شود. جلوه های تذهیب این دوره در پس رنگ های درخشان نمود می یابد ترکیب بندی رنگی با افزایش طلایی پر جلا درخشش خاصی در صفحه ایجاد می کند. تذهیب زندیه هم زمان با مکتب دوم شیراز می باشد.

از مشخصات ویژه تذهیب دوره ی زندیه موارد زیر است

۱- استفاده بیش از پیش از رنگ لاجورد تیره

۲- چرخش های حلزونی پر تعداد اسلیمی ها (به خصوص اسلیمی دهان اژدری)

۳- قاب بندب های نیمه ترنج

۴- سرلوحه ها و تاج ها جدا از چرخش های ختایی

۵- گل و بوته ها در کنتراست شدید طلا و لاجورد

۶- حذف حاشیه های تذهیبی

۷- استفاده از حاشیه های ختایی با استفاده از برگ های نخلی و کنگره دار و گل های شاه عباسی و دانه اناری

۸- چهره ی شاد تذهیب زندیه همگام با ادبیات فارسی و جنگ و شعر می باشد

در حقیقت مکتب زندیه پلی بین مکتب صفویه و مکتب قاجار است.

هنر تذهیب قاجاریان

در دوره ی زند- افشار و قاجار سنت تذهیب دوره ی صفوی ادامه یافت و تحولات آن چندان نبود که مکتبی نو ایجاد کند.

دوره ی اول که در ادامه ی سنت های هنر عصر صفویان بود و در آن ویژگی های مکتب اصفهان و شیراز هم زمان با حکومت فتحعلی شاه تحول و تکامل یافت از جمله سبک کتابت خط نسخ و نستعلیق کاملاً "روبرداری از سبک های دوره ی صفویه بود.

از ویژگی های خاص این دوره

۱- دوره ی اول قاجار همانگونه که ذکر شد علاوه بر کپی برداری در خوشنویسی در تذهیب نیز مشابه اواخر صفویه کار می شود

۲- حاشیه های کنگره دار تذهیبی

۳- صفحات مصحف ها تکرار همان شیوه ی اواسط قرن ۱۱ هجری است

۴- رنگ لاجوردی به شدت به تیرگی گرایش یافت که این ویژگی بیشتر در آثار شیراز مشاهده می شود.

۵- نوع طلای به کار رفته بسیار درخشان و زرد رنگ و پر جلا گردید

۷- گل های رنگین متعددی در متن تذهیب و حاشیه استفاده می شود. و...

دوره ی دوم کتاب آرایی عصر قاجار در زمان پادشاهی ناصرالدین شاه شکل گرفت با حمایت های او حاکمان محلی و استقرار کارگاه سلطنتی دربار در تهران سبک جدیدی در پایتخت پدید آمد که تمرکزش بر قطعه نویسی و خوشنویسی بود.

هر چند طراحی تذهیب دوره ی قاجار ویژگی های دوره ی صفویه را دارد اما کاملاً متمایز و مشخص است.

از ویژگی های خاص تذهیب این دوره

۱- از سده ی ۱۲ هجری در عین ظرافت نقوش غالباً "از هماهنگی طرح ها کاسته شد.

۲- وضوح نقش در میان انبوه جزئیات از میان رفت.

۳- غنای رنگ ها کم شد

۴- هنر اروپایی تا حدودی بر کار طراحان تاثیر گذاشت

۵- حاشیه های ختایی جایگزین حاشیه های تذهیب شد

۶- نقوش طلایی با تحریر های سیاه نیز رایج گردید.

مشخصه های تذهیب در قرآن های قاجار

۱- آنچه در تذهیب های دوران قاجار جلب توجه می کند بیشتر شدن قسمت های تذهیب شده است

۲- برخی از قرآن ها تمام تذهیب شده اند و پایین سطور آن ها طلا کاری شده است.

۳- افراط در به کار بردن زر است که در صورت ترکیب با رنگ دیگر زمینه نقشی را تشکیل می دهد

۴- استفاده از ترنج های رنگین در حاشیه ی قرآن ها

۵- ابعاد قرآن ها کوچک تر شد

در اواخر دوره ی قاجار خالی شدن خزانه دولت و نیز فراوانی نسخه های چاپ سنگی و سربی به جای نسخه های دست نوشت سبب بی توجهی به هنر تذهیب و رونق افتادن آن شد . اما این هنر به شیوه های دیگری ادامه یافت و حتی به طبقه ی متوسط جامعه نیز راه یافت و به صورت هنری مردمی در آمد.